

EGY HANVAI NÉPMONDA ÉS BALLADAI PÁRHUZAMAI

B. KOVÁCS ISTVÁN

Tompa Mihály köztudottan érdeklődéssel fordult a néphagyományok felé. Már sárospataki diák korában számos népmondát feljegyzett, később pedig költőileg fel is dolgozott. Az utóbbiak zöme először a *Népregek és népmondák* (Pest, 1846) c. kötetben jelent meg.

A költő 1851-ben foglalta el a hanvai református lelkészi hivatalt, amelyet aztán haláláig (1868) viselt. Itt hallotta azt a történetet, amelynek általa készített verses feldolgozása alább olvasható.

Basa kútja

1. A török úr fenn, Egerben.- Sok deli lány van Gömörben S halmok alatt forr sok kútfő, Az hevítő, ez meghűtő.	2. Egri törökség vezére Szomjas a hegyköz vizére Hejha, de jobban lányára, A kinek édes, szép szája,
3. Bírja is, a mit megkívánt, Van ki vizet hoz s rabol lányt, Népe, hatalma tengernyi, Egri basának jó lenni!	4. Egyszer ezenben forgódik, A két aga jó a Sajóig, Hamvai erdőben vár, lappang, Merre utalná jel, vagy hang?
5. Tetszik a hajnal, harmat hull, Hallgatag erdő megzajdul, Forr, bugyog a víz gyorsabban, A deli bimbó megcsattan.	6. Rengedez a völgy bajboncsa, Rajta-esik, hogy megbontsa Gyenge fuvallat, mely támadt, Úzni segítvén éjt, álmat.
7. Míg a hiúz-faj vár lesben, Hószínű kendő meglebben, Szép hajadon jó korsóval, S ajkain a dal megszólal:	8. Rózsza virít a kertembe', Viola is van mellette, Barna legény, a süveged Hejh, beh virág nélkül viseled!
9. Így dalol a lány, s megy folyvást, Éri azon túl a forrást, S hogy tele lesz a korsója; Kapja török kéz gyors lóra.	10. Ló rohan, a vas szikrát hány, Két aga örvend: van víz s lány! Mert ugyan izzadt a <i>félsz</i> -en, Hogy feje nélkül el léssen.

11.
Délre hogy érik Szarvaskőt,
– Hol csupa erdő s bércz a föld –
Téve lovok nagy gyors útát:
Két török ottan megfúvat.
12.
Szép hajadon sír, – s könyjére
Reng a hozott víz, testvére...
És az edény forr színiglen,
S *összetörök* hogy felbillen.
13.
Két aga sápadt: hah, nincs víz!
Ülj fel Omár, s menj a mint bírsz!
Ha haza nem visz napszállat:
Port söpör úgy a szakállad!
14.
Messze Gömörben a forrás,
A Basa-urnak nem kell más!
És ital és lány egyszerre...
Vétni ez ellen ki merne!?
15.
Fordul az árnyék keletnek,
Jó nap, ugyan tán kergetnek?!
Itt van az est már, itt éjféli...
veszsz el Omár, beh megkéstél!
16.
Átver a holdfény a dombon,
Szendereg a lány, – fátyolt von
Bús szeme a fájó szívére
A kies éjnek tündére.
17.
Átver a Hold... az ör látja...
(Vékony ugyan mint a hártya
Nála a holnap reménye...)
Gyúl szeme vágýón, hó fényre.
18.
Múlik az éjjel nagy lomhán;
Megjön Omár is káromván:
(Ménje kidöltt alóla.)
Eb vize, már hát itt volna!
19.
S mennek, – egy a ló előtt jár, –
Hasztalan! Úgy is késő már, –
Szembe velök nép s hírnök jön;
A basa szörnyet halt rögtön!
20.
Két Aga könnyen lélezkzik...
S hallgat ugyan még mindegyik:
Terve szemében és arczán;
„Hadd nekem a lányt! – szól Arszlán –
21.
Ugy se lehet, látd kettőnké!...
– S közben a kaftánt leölté, –
S monda Omár: „én fáradtam...!”
A vizet idd meg miattam!
22.
– „Mégis ez a ló s handzsárom,
Toldja az osztályt, nem bánom!”
„Koczka! Ki jót vet, hadd kapja...
Koczka vitéznél a szablya!”
23.
Két török ekkor kardot ránt,
Vágja fejéért a turbánt.
Sebheti egymást szép rendin
Fenn tusakodván a semmin...
24.
Mert tova nyargalt már a mén,
S a menekült lány ül nyergén.
Ajh, de mi jó sors a tarnak:
Van legalább víz, – mosdhatnak!
25.
Kedvese, anyja kit vára,
Visszamegy a lány Hanvára;
Hol maig is még szól, élvén
A *rege* a kút mellékén.

A Basa kútja néven ismert kitűnő vizű forrás ma is létezik a hanvai határban. A hozzá fűződő történetet ma is ismerik Hanván és a szomszédos falvakban. 1982-ben Baracán az akkor 80 éves Tóth Baláznén Csák Margit így mesélte el:

A hanvai rétön van egy forrás, Elnevezték az Basa kútjának, mer' a török basa arró' itt. Má' hogyha el is kerüt innen, erró' a vidékrő', még Eger tájékaró' is idé küdőtt vízé'. Elküdőtt éccer két lovaskatonát vízé'. Ugyanakkor egy szép barna kisjány is vízé' mēnt, mer' a hanvaiak is hordták onnan a vizet. Ahogy észrevēttē a két török a ján't, nagyon mēttetszētt nekik, a lóra ültették oszt vitték magokval. Útközbe' hírē győtt, hogy a basát mēllő't'ék, mēghalt. Azt a két katona, hogy má' akkor nem is viszik a vizet tovább. Azt mondja az egyik a másiknak:

– Idd mē' tē a vizet, nekēm a jány kell!

– Idd mē' tē a vizet! A jány nekēm kell! – így a másik.

Összē is vesztek ők, elkezđtek verekednyī. A jány meg ahogy ott verekedtek, felült a lóra oszt hazaszőkött az anyjáho' Hanvára.

A monda többi, eddig ismeretes változata lényegében ezzel megegyező. Szemben-tűnő a nagyfokú hasonlóság a monda népi és műköltői megfogalmazása között, jóllehet eltérés is tapasztalható (pl. hogy az egri basa Hanva vidékéről származott volna el, illetve, hogy a lányt nem a basa utasítására rabolták el). Felvetődik a kérdés, hogy az egyezés vajon mivel magyarázható? Más szavakkal: milyen az irodalmi feldolgozás és a szóbeli változatok viszonya?

Az kétségtelennek látszik, hogy Tompa Mihály a témát a helyi hagyományból vette. Műve végén erre külön is hivatkozik, („...Hol maig is még szól, élvén/ A rege a kút mellékén). Hasonló esetek jól beilleszthetők a török hódoltság korának zűrzavaros, erőszakoskodásokkal teli évtizedeibe. Hogy mindez Hanván megtörténhetett, jelzi egy érdekes adat is, amelyet Bodon Ábrahám és Ebeczky Emil jegyeztek ki a Gömör megyei levéltárból. Eszerint: *1676-ban (a megyei jegyzőkönyv szerint) az egri basa minden szép és fiatal nőt maga elibe parancsolt vitetni és csak egy megyei küldöttség tudta lebeszélni e különös kívánságáról.*¹ Abban a fonák helyzetben vagyunk tehát, hogy bár a történet folklór feldolgozásának elsődleges volta nyilvánvaló, első ismert feljegyzése egy költői feldolgozás. Ez utóbbi – megjelenését követően és a helyi Tompa-kultusz hatására – befolyásolhatta a szóbeli hagyományt. Tompa művét, mint azt idősebb emberek állítják, az iskolában is tanították. A fentebb közölt változat előadója a szóhagyományon kívül Tompa tollából is ismerte a történetet. Megállapítható tehát, hogy a monda jelenleg gyűjthető népi változatai bizonyos fokig másodlagos folklorizáció eredményei.

Az utóbbi megállapításból adódik, hogy a recens változatok kevéssé, vagy egyáltalán nem alkalmasak annak megállapítására, hogy mennyire híven dolgozta fel Tompa a hallott történetet, illetve milyen mértékben élt a költői szabadság jogával. A kérdés vizsgálatánál elsősorban a monda egyes motívumainak az elemzése segíthet.

A vízért menő leány törökök általi elrablását, majd a leány hazaszökését tárgyaló mondák legközelebbi párhuzamát két balladánkban találjuk. A Gömör-megyebeli Pogonyban gyűjtötték azt a balladát, amelyben a kúton vizet merítő lányt (*Szép Iloná-t*) a török elrabolja, ám az – nem részletezett körülmények közt – visszaszökik anyjához. A hazatérő leányt azonban anyja háromszori kérésre is elutasítja, s végül a *szerő/skertbe-n*, fejét köre hajtván, kiadja a lelkét – feltehetőleg kivégzik.² *A töröktől hazaszökött leány* történetét Kálmány Lajos jegyezte fel a Torontál megyei Padén.³ Ebben a *szép Duna vizén*

¹ Tompa Mihály 1858–1863.

² Nagy Zoltán 1993. 214–215.

³ Kálmány Lajos 1891. 4.

mosakodó Piros Szép Őrsébet-et rabolja el a *föltörök basa*. A basa útközben figyelmezteti az elrabolt leányt: otthon majd nagy vendégség lesz, ahol *álombort* is isznak, de ő ne igyon! Így is történt. Mindenki elaludt, a leány pedig hazaszökött az anyjához. A lányért visszatérő törökök elől az anya elbújtatta a lányát. A két balladai történet és a mondák közötti párhuzam – a fogalmazásbeli különbségek és az eltérő, illetve hiányzó részletek ellenére is – szembeötlő. Az összefüggés mellett szól az is, hogy a történetnek sem balladai, sem mondai hagyományból nem ismeretesek további lejegyzései. A bevezető motívum, a vízért induló leány török általi elrablása egy másik, szintúgy társtalan balladának (*Törökrabolt lány*) is része. Ez utóbbit ugyancsak Kálmány Lajos gyűjtötte a Torontál megyei Magyarszentmihályon.⁴

Fontos megjegyezni, hogy mivel a fentebb tárgyalt balladákat csak jóval Tompa Mihály halála után adták közre (a Szeged-vidékieket 1891-ben, illetve 1914-ben, a pogonyit 1993-ban), az ő verses feldolgozása számít a történet legkorábbi feljegyzésének.

Van azonban a Tompa-féle feldolgozásnak, ill. a szóbeli változatoknak egy olyan további motívuma, amely teljességgel hiányzik az Alföldön feljegyzett két balladából, illetve gömöri palóc társukból és amely mondánknak egészen sajátos jelleget ad. A leányt két török katona rabolja el, akik – miután hírért veszik, hogy a basa meghalt – összevesznek a lányon. Ennek a motívumnak a párhuzama egyedül a *Császár tömlőcéből szabadult úrfiak* (*Szilágyi és Hagymási*) jól ismert történetében lelhető fel. A török császár tömlőcéből kiszabadult két magyar vitéz történetét elsőként az ún. Szendrői Névtelen munkájaként ismert 16. századi széphistóriában olvashatjuk. Vargyas Lajos szerint a 16–18. század között csiszolódott a szóbeli hagyományban balladává.⁵ Két változatát ismerjük, mindkettőt a Székelyföldön jegyezték fel.⁶ Kétségtelen, hogy a motívum felbukkanása a Tompa által megverselt hanvai mondában váratlan és meglepő. A kérdés az, hogy szerepelt-e az eredeti mondában is, vagy netán a költő betoldása. (Mint fentebb láttuk, az utólag gyűjtött paraszti változatokban ott szerepel!) Annyi bizonyos, hogy a Szilágyi és Hagymási történetét megéneklő két népballadánkat Tompa nem ismerhette, mivel csak halála után, 1872-ben jelent meg nyomtatásban.⁷ Nem így magát a történetet! A moldvai magyar hagyományból 1838-ban említik.⁸ A történet nagyon népszerű volt a 19. században. Költőink közül többen is feldolgozták, ám a Tompa életében mindössze a Vörösmarty Mihály műve volt ismeretes, amely 1828-ban látott napvilágot.⁹ Tompa tehát elvileg ismerhette a motívumot. Azt azonban, hogy a motívumot ő illesztette-e bele a mondába, vagy eredetileg is része volt annak, a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet egyértelműen eldönteni. Az utóbbi esetben egy olyan prózává oldódott balladai történettel állnánk szemben, amelynek közvetlen változatai eddig nem ismeretesek. Ami viszont bizonyos: a Tompa Mihály által feldolgozott monda három, eddig társtalan balladánkhöz nyújt párhuzamot.

A mondai megfogalmazás kapcsán utalhatunk Ortutay Gyulának arra a megállapítására, hogy éppen a 15–17. századi históriás balladák *alakulásának egyik tanulságos szájhagyományozó jelensége a ballada prózai szerkezet felé való formálódása*.¹⁰

Végezetül még egy kérdés vetődik fel a témával kapcsolatosan. A közölt mondához tartalmilag legközelebb álló Szeged vidéki balladák Vargyas Lajos kutatásai szerint

⁴ Kálmány Lajos 1914. 36–38.

⁵ Vargyas Lajos 1976. I. 319.

⁶ Vargyas Lajos 1976. I. 337.

⁷ Arany László–Gyulai Pál (szerk.) 1872. 158, 160.

⁸ Gergő Elek 1838. 80.

⁹ Vörösmarty Mihály 1972. 167–172.

¹⁰ Ortutay Gyula–Krizsa Ildikó 1968. 83.

azok közé a magyar eredetű, középkori balladák közé tartoznak, amelyek a török uralom alatt elszigetelődött és középkori hagyományait megőrző Szeged vidéki magyarság hagyományaiiban maradtak csak fenn s egymásra sokban hatottak. Töredékes voltukban is valami összefüggő hagyományrészlet tartottak fenn.¹¹ Vargyas Lajos érintette a Dél-Alföld és a Palócföld balladahagyományának esetleges kapcsolataival összefüggő kérdéseket is. E vonatkozásban kétségeit hangsúlyozza, mondván: a Szeged környéki magyarság sok mindent megőrzött a középkori általános magyar hagyományból. Ha tehát a palócoknál és Szeged környékén egyaránt megtaláljuk a balladát, le kell mondanunk a palóc etnikum számára való felhasználásáról.¹² A tárgyalt hanvai monda és azóta ismeretessé vált palócvideki balladái párhuzama ismét felveti annak lehetőségét, hogy a magyar nyelvterület két széléről (Gömör-Torontál) ismeretes adatok – eredetüket tekintve – talán mégsem teljesen függetlenek egymástól. Mindenesetre feltűnő, hogy a török által elrabolt leány története a magyar nyelvterület egyéb részeiről nem ismeretes, még Erdély és Moldva tájairól sem. Ugyanakkor történeti adatok vannak arra nézve, hogy Gömör és a szomszédos megyék területéről a török kiűzését követően éppen Torontál megye, valamint a vele szomszédos megyék megritkult népességű területeire történtek telepítések. Nem kizárt tehát az a lehetőség, hogy a történet ilyen úton került a Dél-Alföldre. Kálmány Lajos még idejében végezte gyűjtéseit ahhoz, ezeket a hagyományokat megmentse az utóknak.

IRODALOM

Arany László–Gyulai Pál (szerk.)

1872 Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. Pest

Bakó Ferenc (szerk.)

1968 Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben. Eger

Gergő Elek

1838 A moldvai magyar telepekről. Buda

Hunfalvi János (szerk.)

1867 Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármagyének leírása. Pest

Kálmány Lajos

1891 Szeged vidéke népköltészete. Szeged

1914 Ballada a török világból. Komáromi Szép lány. Ethnographia. Magyar Népköltési Gyűjtemény (MNGY) I. Budapest, 1872.

Ortutay Gyula–Kríza Ildikó

1968 Magyar népballadák. Budapest

Nagy Zoltán

1993 Ködellik a Mátra. Palóc népdalok és népballadák. Salgótarján

¹¹ Vargyas Lajos 1976. I. 319.

¹² Vargyas Lajos 1968. 141.

Tompa Mihály

1858–1863 Összegyűjtött versei I–6. Pest

Vargyas Lajos

1968 A ballada. In: *Bakó Ferenc* (szerk.) 1968. 140.

1976 A magyar népballada és Európa. I–II. Budapest

Vörösmarty Mihály

1972 Összes költői művei. Budapest